

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМАХ: ПРОБЛЕМИ ТА УМОВИ БЕЗПЕЧНОГО ПЕРЕБІГУ

ЙОХНА Віталій¹, СТАДНИК Валентина¹, ХРУЩ Віталій¹, РОМАНІВ Руслан¹

¹ Хмельницький національний університет
e-mail: vyokhna@gmail.com

¹ Хмельницький національний університет
<https://orcid.org/000-0002-2095-3517>
e-mail: stadnyk_v_v@ukr.net

¹ Хмельницький національний університет
e-mail: khrushch@khnu.km.ua

¹ Хмельницький національний університет
e-mail: ruslanromaniv90@gmail.com

У статті проаналізовано трактування сутності дефініції «трансформація соціально-економічної системи» з позицій цільового, системного і процесного підходів і виділено дискусійні аспекти в їх співвіднесенні з терміном «безпе́чність». Подано авторське тлумачення терміну «безпечний розвиток» стосовно соціально-економічної системи – як структурно-динамічного процесу перетворення системи у нову, більш ефективну соціально-економічну модель функціонування, за якого кардинальні (якісні) зміни у характеристиках, функціях і зв'язках між її структурними елементами не спричиняють катастрофічної руйнації системи як цілісності і не призведуть до втрати її життєздатності. Окремлено особливості перебігу трансформаційних процесів в соціально-економічних системах макро- і мікрорівнів і виділено ключові аспекти управління цими процесами з позицій підтримання прийнятного рівня безпе́чності. Розширено термінологічний апарат концепції управління змінами введенням термінів «трансформаційна інертність» і «трансформаційна інерційність», акцентовано на відмінностях між ними в частині, що стосується опору змінам та в контексті уможливлення підтримання системи в ході трансформації в режимі динамічної рівноваги (недопущення втрати стійкості) та прискорення трансформаційного процесу. Співвіднесено теоретичні висновки із дослідженням перебігу реального стану трансформаційних процесів в Україні. Розглянуто організаційні та інституційні аспекти механізму інфорсменту та визначено ключові точки в його функціонуванні, які потребують вдосконалення для зменшення опору змінам і підвищення його дієвості в процесах трансформації. Сформуовано рекомендації для поліпшення механізму інфорсменту, практична реалізація яких сприятиме підвищенню рівня керованості перебігом трансформаційних процесів і підтримання прийнятного рівня стійкості соціально-економічних систем в ході трансформації.

Ключові слова: соціально-економічні відносини, життєздатність, трансформаційна інертність, трансформаційна інерційність, опір змінам, безпечний розвиток, інфорсмент.

<https://doi.org/10.31891/mdes/2023-9-16>

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Трансформація соціально-економічних систем є невід'ємною складовою їх розвитку. Залежно від стану системи, її гнучкості і здатності до рефлексії вона може розвиватись за різними сценаріями – як еволюційно (покроково адаптуючись під зміни у зовнішньому середовищі), так і революційно – коли попередній стан системи загрожує її існуванню. Сам процес трансформації може супроводжуватись структурними зрушеннями не тільки в галузевому розрізі, а й регіональному, інституційному, демографічному, соціальному та ін., наслідками чого може бути погіршення стану окремих елементів системи. А значить – спричинити опірність змінам, що негативно впливатиме на перебіг трансформаційних процесів і призводитиме до небажаних наслідків ухвалених рішень. Тому розуміння сутності трансформації, її природи, рушійних сил і динаміки є важливим для ефективного управління цим процесом. Важливо вводити перебіг трансформаційних процесів у безпечний режим, який не спричинить катастрофічного розбалансування усього економічного механізму при входженні у точку біфуркації. Це надзвичайно актуально для України, економіка якої нині перебуває в найбільш небезпечній точці спровокованого зовнішніми обставинами трансформаційного процесу.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ З ДАНОЇ ПРОБЛЕМИ

Питання управління трансформаційними процесами в соціально-економічних системах є предметом наукового інтересу багатьох науковців. Здебільшого їх дослідження стосувалися економічних систем макrorівня, які розвивалися за певними траєкторіями, показували циклічну динаміку, причини якої і аналізували представники різних наукових шкіл – від класичної теорії економічного зростання, еволюційно-інституціональної теорії і до сучасних ресурсних теорій (людського капіталу, коопетиції, емерджентності, синергетики та ін.). Науковці приділяли увагу як умовам, що зумовлюють потребу в трансформаціях, так і результативності самого процесу,

виходячи із визначених ініціаторами цілей та методів їх реалізації. Серед них важливе місце займають і дослідження, які проводились на матеріалах перехідного періоду в Україні – для оцінки невдач і успіхів трансформації економічного механізму. В цьому контексті важливими є дослідження, які проводили І.Бевз, С. Барановська, А Герасименко, Н. Гражевська, Д. Євдокимова, О.Корнух, Г. Поченчук, Л. Потравка, П. Пивовар, А.Табачук, Л.Шинкарук, С. Ювашина та ін., які розглядали його на різних рівнях управління економікою [1-12]. Не применшуючи цінності наукового доробку широкого загалу науковців, які досліджували трансформаційні процеси в різних країнах, різних історичних періодах і через призму різних концепцій економічного зростання, зазначимо, що для України наразі проблема управління системними трансформаціями в економіці потребує посилення її безпекової складової – адже прийнятність сценарію виходу із кризи залежить від швидкості, з якою він може бути реалізованим за подальшого наростання масштабів безпекових викликів в умовах активного протистояння України агресивно-загарбницьким діям російського політикуму. Запорукою результативності такого протистояння є не тільки успіхи на полі бою, а й повноцінне відновлення здатності економіки продукувати товари і послуги для забезпечення внутрішніх потреб і для участі в міжнародному обміні. Це потребує обґрунтованих структурних змін, які дозволять підтримувати стійкість економічної системи на прийнятному для збереження обороноздатності і життєзабезпечення країни рівні. Важливість і актуальність зазначеної проблеми для України і визначила мету і завдання даного дослідження.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою дослідження є формування науково-методологічних засад управління безпечним перебігом трансформаційних процесів в соціально-економічних системах.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Вирішення проблеми безпечного перебігу трансформаційних процесів в соціально-економічних системах, як і будь-якої іншої управлінської проблеми, неможливе без розроблення обґрунтованих науково-методичних рекомендацій для їх практичного втілення. Однак для обґрунтованості таких рекомендацій необхідно обрати релевантну методологічну основу і наповнити її змістом, який розширює горизонти дослідження в бік конкретної проблеми і дає змогу сформулювати необхідний термінологічний апарат і структуру наукового пошуку. Адже сам процес трансформації може мати різну динаміку, супроводжуватись різними ефектами, серед яких будуть і деструктивні – як наслідки злому чинних конструкцій бізнес-простору та усталених алгоритмів економічної діяльності. Зіставлення різних наукових поглядів на трактування сутності трансформації як явища і процесу, яке систематизоване нами для виділення наукових підходів до пояснення його природи, рушійних сил і наслідків, наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Наукові погляди на сутність дефініції «трансформація» стосовно економічних систем

Автор	Трактування сутності трансформації	Ключові акценти визначення
Е. Тофлер (2000) [13]	Різномічні перетворення, збурення, зрушення в системі, її вштовхування в новий стан, що є не продовженням розвитку в існуючому напрямі, а радикальними змінами, які, можливо, заперечують попередній досвід	Зміна напряму розвитку і перехід системи до нового стану
Економічний словник (2002) [14, с. 687]	Процес перетворення однієї економічної системи на іншу, що супроводжується відмиранням одних елементів, рис, властивостей і появою інших	Процес перетворення однієї економічної системи на іншу
Д. Євдокимова (2004) [4, с. 23]	Процес перетворень, який поєднує в собі як еволюційну, так і революційну форми розвитку економічної системи. При цьому момент переходу системи до іншої траєкторії розвитку є цариною революційних зрушень, а процес адаптації системи до нової траєкторії та накопичення факторів, що призведуть до майбутньої катастрофи є процесом її еволюційного розвитку	Процес перетворень, який поєднує в собі як еволюційну, так і революційну форми розвитку економічної системи
Дж.Стігліц (2009)[15].	Сукупність взаємопов'язаних перехідних процесів, які спричиняють нові соціально-економічні дії на локальному, державному рівнях та поза ними (глобальному)	Наслідки – нові соціально-економічні дії
Ю. Заволока (2009) [16]	Якісні перетворення економічної системи, її вихід за межі стабільного функціонування і перехід у стан нерівноваги, кількісних і якісних змін різної інтенсивності і спрямованості	Вихід за межі стабільного функціонування

Н. Гражевська (2011) [3]	Загальна форма розвитку економічних систем, пов'язана з еволюційними та революційними змінами, постійними переходами систем із стійкого в нестійкий стан і навпаки.	Форма розвитку систем, вихід за межі стабільного функціонування
Г. Поченчук (2014) [5]	Перетворення суспільної системи різного масштабу, глибини, спрямованості, спричинені внутрішніми або зовнішніми факторами чи їх комбінацією. Імпульсом для трансформації є криза системи, вичерпання потенціалу розвитку, нездатність задовольнити зростаючі потреби суспільства і адекватно реагувати на зміну середовища та зовнішні виклики, невідповідність наявної технологічної структури, досягнутого рівня продуктивності і масштабів виробництва якісно новим потребам.	Імпульсом для трансформації є криза системи, вичерпання потенціалу розвитку,
І. Маркович (2014) [17]	Є іманентною особливістю національних економік, яка відбувається постійно і є явищем безперервної зміни форми. Може розглядатися як момент кардинальних перетворень, у результаті яких структура, ознаки, система взаємозв'язків змінюються повністю	Перехід системи до кардинально нового стану
С. Івашина, О.Івашина (2014) [7]	Становлять глибинні перетворення, зумовлені змінами технології та відбуваються на рівні економічних відносин, інститутів економічної та соціальної сфери. Як процес, що послідовно та безперервно здійснюється на всіх рівнях економічної системи	Перетворення відбуваються на рівні економічних відносин
О. В. Корнух, А. М. Турило (2014) [8]	Це економічна категорія, яка пов'язана з економічною сферою, притаманна різним рівням господарювання, відображає складний процес, що здійснюється одночасно в просторі і часі, відбувається під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників і ключовою ознакою якого є сукупність змін, які в кінцевому підсумку призводять до нового економічного стану, нових економічних результатів та постановки нових економічних цілей та завдань	Відбувається під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників і приводять до нового економічного стану
Пивовар П.В. [9] (2021)	Це конкретизована якісна зміна економічної системи або її елементів. Соціально-економічна система при проходженні процесу трансформації однозначно не буде ідентичною первинній системі, бо у ній відбувається або деформація старих, або формування нових рис, характеристик та функцій	Відбувається або деформація старих, або формування нових рис, характеристик та функцій
А. Табачук (2021) [11]	Це взаємопов'язані зміни економічних, соціальних і політичних структур суспільства, котрі у своїй сукупності покликані сформувати соціально-економічну та політичну модель суспільства.	Мета – сформувати нову соціально-економічну та політичну модель суспільства

Як показує аналіз змісту, який вкладають науковці у визначення сутності трансформації, в переважній більшості за основу приймається класичне трактування цього терміну (від. лат. *transformatio* – процес «перетворення, перевтілення, зміни виду, форми, властивостей чого-небудь»), яке стосується будь-яких систем. А відтак – наголошуючи на особливостях економічної системи, науковці підкреслюють, що «перетворення відбуваються на рівні економічних відносин» [7]; що вони «спричиняють нові соціально-економічні дії» [15] «приводять до нового економічного стану» [8] або «нової соціально-економічної моделі» [11].

Важливо бачити у визначеннях і такі уточнення, що трансформація є *формою розвитку* системи, що в цьому процесі вона змінюється якісно (кардинально, радикально), може «змінити напрям руху і перейти до нового стану, який кардинально відрізняється від попереднього» [13]. Тому трансформація може відбуватися як еволюційно (адаптація до нової траєкторії розвитку), так і революційно (інша траєкторія розвитку). Розвиваючись, системи виходять за межі стабільного функціонування [3; 16] і при цьому «відбувається або деформація старих, або формування нових рис, характеристик та функцій» [9; 14]. А «імпульсом для трансформації є криза системи, вичерпання потенціалу розвитку» [5].

Незважаючи на багатогранність наведених у табл.1 визначень, в них майже не акцентується на безпекових чинниках трансформацій. І тим більше, не виділяється специфіка соціальних відносин, які однозначно змінюватимуться в ході трансформаційного процесу – адже соціально-економічна модель набуватиме нових властивостей і це порушуватиме досягнуту раніше рівновагу. Очевидно, що трансформаційний процес слід планувати (чи аналізувати) як з позицій зміни у організаційно-економічній, так і соціальній структурі системи – і саме це даватиме змогу вирішувати проблему безпечності його перебігу,

Отже, з аналізу наведених у табл. 1 визначень можна зробити висновок, що в них переважають системний та процесний наукові підходи до трактування сутності трансформації. Стосовно цільового підходу, то він відображається лише в узагальненому вигляді – новий стан системи або нова модель її функціонування. Водночас в деяких визначеннях наголошується, що

трансформація соціально-економічної системи здійснюється для уникнення кризи в її функціонуванні. Узагальнюючи існуючі позиції науковців, вважаємо за необхідне підкреслити, що трансформація має розглядатись як засіб уникнення небезпеки погіршення стану соціально-економічної системи за подальшого існування в чинній організаційно-економічній і соціальній конструкції, яка виявляється нежиттєздатною в новій конфігурації сил зовнішнього середовища. Наприклад, в ситуації війни з російським агресором безпековий чинник вийшов на перший план у рішеннях не тільки макроекономічного рівня, а й торкнувся кожної сім'ї. Як наслідок – демографічна ситуація в Україні через 1,5 роки війни склалась доволі небезпечною з погляду відновлення економічної ситуації – брак робочої сили і просідання споживчого ринку. За оцінками деяких експертів, через неповернення вимушених мігрантів після війни Україна (за найгіршого сценарію) втрачатиме щороку до 20 млрд. доларів (або 10% річного довоєнного ВВП) [18]. Жінки з дітьми є особливо чутливою до безпекових викликів категорією населення, водночас вони є найбільш активними споживачами, що впливатиме на структуру споживчих потреб в економіці воєнного та повоєнного періоду в Україні. І плани трансформації економіки також мають враховувати можливу деформацію споживчого ринку. Для недопущення таких наслідків необхідно збільшувати привабливість майбутнього стану економіки в Україні для соціального прогресу – як в плані безпеки перебування, створення робочих місць з високим рівнем оплати праці, так і в плані реалізації соціальних програм, навчання і розвитку.

Загалом, з огляду на зростання значущості соціальної складової в динамічних характеристиках сучасних соціально-економічних систем, в ході їх трансформації необхідно підвищити рівень взаємовигідності відносин учасників економічної взаємодії – особливо в ключових точках збереження динамічної рівноваги, які складають основу соціально-економічної моделі. Лише за цих умов нова соціально-економічна модель функціонування може забезпечити кращі адаптивні й динамічні властивості системи і вищий рівень її стійкості в конкурентному середовищі.

Залежно від типу соціально-економічної системи (за змістом економічних відносин, масштабами діяльності, місцем в ієрархії підпорядкування – мікро-, мезо- чи макросистема), способи управлінського впливу на соціальну поведінку її учасників відрізняються, перебуваючи в континуумі «жорстке адміністрування – лібералізація вибору». Цим і пояснюється швидкість трансформаційного процесу та його результативність. При цьому динамічний характер трансформаційного процесу (тобто, його розгортання в просторі та часі, коли попередні зміни можуть тимчасово ослабити систему під час наступних етапів перетворень і сформувати «пастку невиходу» із кризи) вказує на те, що його слід розглядати в координатах «зростання-зменшення» рівня безпечності існування системи в умовах, що загрожують її стійкості з боку зовнішніх агентів впливу – як глобальних (безпека національної економіки, макрорівень впливу), так і локальних (підприємства як окремі учасники конкурентних змагань, мікро- та мезорівень впливу).

У попередній роботі ми розглядали питання безпеки функціонування соціально-економічної системи на мікрорівні, підкреслюючи передусім її економічну складову – як здатність протистояти ринковим викликам і забезпечувати своє самовідтворення в заданому процесам створення споживчих цінностей режимі і забезпечуючи власникам бізнесу досягнення запланованих економічних результатів [19]. Водночас, зверталась увага на динамічний характер процесу підтримання безпеки економічної системи в ході інноваційних перетворень – цей процес може бути як поступовий (адаптаційний), так і передбачати революційні зміни. Водночас сутність його залишається – здатність системи до самовідтворення в запланованому економічному режимі. Вважаємо, що це визначення може бути застосовано і до макроекономічної системи, яка також перебуває в процесах перманентних змін, трансформуючись піз вимоги глобального економічного середовища.

Це висновок дає підстави розглядати перебіг трансформаційного процесу в соціально-економічних системах в контексті їх «*безпечного розвитку*». Під цим терміном пропонуємо розуміти *структурно-динамічний процес перетворення соціально-економічної системи у нову, більш ефективну соціально-економічну модель функціонування, за якого кардинальні (якісні) зміни у характеристиках, функціях і зв'язках між її структурними елементами не спричинять катастрофічної руйнації системи як цілісності і не призведуть до втрати її життєздатності*.

У цьому визначенні нами виділено два важливих моменти. Перший – нова модель функціонування соціально-економічної системи має бути ефективнішою. Тобто, показувати кращі економічні результати. Другий – не спричинити катастрофічні руйнування системи, що можуть призвести до втрати її життєздатності (здатності до самовідтворення). Очевидно, що такі наслідки

можуть настати за відсутності прийнятних для соціуму умов життєдіяльності. Адже лише інтелектуальний потенціал людей і їх прагнення залишатися в складі соціально-економічної системи можуть стати рушійною силою і гарантом самовідтворення системи. Тобто, в процесі трансформування соціально-економічної системи необхідно планувати такі якісні зміни в її механізмі функціонування, які б забезпечили кращі умови відтворення соціального капіталу, ніж ті, що пропонують конкуруючі системи.

І це найскладніше завдання з погляду співвіднесення цілей трансформаційного процесу і його безпечного перебігу. Як показує практика, його динаміка не є прямолінійною, оскільки будь-які зміни в параметрах соціально-економічних відносин відбуваються в координатах «функції-ресурси-результати». І результати розглядаються учасниками економічної діяльності завжди з погляду задоволення власних інтересів. А вони є різними для сторін, що вступають у економічні відносини. У разі порушення еквівалентності обміну і виникає опірність трансформаційному процесу, що може суттєво впливати на його перебіг.

З цього випливає, що для розуміння залежності між досягненням цілей розвитку і параметрами безпечності трансформаційного процесу в соціально-економічних системах доцільно визначитись із іншими аспектами його перебігу – коли має місце трансформаційна інерційність чи трансформаційна інертність. Обидва явища відносяться до соціальної складової системи і мають однакову природу – відповідну поведінкову реакцію на управлінські рішення і дії. Зокрема, негативне сприйняття перебігу процесу і цілей трансформації зумовлює опірність змінам. Вона може проявлятися по-різному в трансформаційних процесах, що їй потребує відокремлення термінів «трансформаційна інерційність» і «трансформаційна інертність» соціально-економічної системи.

На нашу думку, зміст цих термінів слід трактувати, опираючись на сутність термінів «інерція» (продовження руху в заданому імпульсом напрямі) та «інертність» (відсутність реакції на зовнішній вплив). Стосовно проблем безпечності трансформаційного процесу їх слід розглядати як характеристики соціально-економічної системи, що уповільнюють сам процес. Зокрема, *трансформаційна інертність системи* може бути свідченням того, що в соціально-економічній моделі її функціонування склався певний консенсус між основними групами зацікавлених осіб, і вони не мають наміру його порушувати. Таке ставлення соціуму до трансформацій властиве країнам з розвинутою економікою і налагодженим економічним механізмом, який забезпечує бажаний рівень економічної результативності і сталість позицій основних економічних гравців на ринку (глобальному чи локальному), соціальний прогрес і екологічну безпеку в країні. Система стабільна, в ній підтримується динамічна рівновага і життєздатність. Час від часу (наприклад, при зміні політичних еліт) в систему економічних відносин вносять проекти реформ, але їх реалізація відбувається мляво та зі значним коригуванням в бік збереження статус-кво.

Трансформаційна інерційність соціально-економічної системи виникає тоді, коли запущені процеси набувають незворотності, яка перевищує допустимі межі якісних змін; це може становити небезпеку втрати стійкості системи, її нездатності відновити рівновагу. Найчастіше такі процеси відбуваються на мікрорівні, коли керівництво недостатньо обґрунтовано сформувало стратегію розвитку. Наприклад, прорахунки в планах диверсифікації бізнесу або його масштабуванні для переходу на інші ринки можуть спричинити втрату фінансово-економічної стійкості компанії та призвести до банкрутства (окремі аспекти таких стратегічних прорахунків розглянуто в [19]). В соціально-економічних системах макrorівня така інерційність трансформаційного процесу може призвести до відходу від ринкових трансформацій економіки до закріплення авторитарної моделі управління (як, наприклад, у Китаї, де в останні роки значно зросло втручання держави в економічні процеси і економіка почала втрачати ринкові регулятивні механізми. Одним із масштабних наслідків цього є банкрутство найкрупніших будівельних компаній, які залучали кредити під державні гарантії та необґрунтовано нарощували пропозиції нового житла на ринку. Втрачена стійкість такими учасниками ринку спричинила негативні макроекономічні процеси – в 2022-2023 р. економіка Китаю стала показувати ознаки погіршення економічної динаміки [20; 21]).

В Україні прикладом такої трансформаційної інерційності в структурі економіки є сектор сільськогосподарського виробництва. Орієнтація його основних гравців на зовнішній ринок з пропозицією на ньому зернових і технічних культур без їх хоча б первинної переробки спричинила нинішню ситуацію, коли основні експортні шляхи виявилися заблокованими, а переробних потужностей фактично немає. І хоча переваги крупно-масштабного сільськогосподарського виробництва дали змогу Україні посісти одне із чільних місць на глобальному ринку в довоєнний період, та все ж вони були зведені нанівець під час війни через блокування основних логістичних

шляхів їх постачання на цей ринок. А вкладання інвестицій у переробну галузь наразі не відбувається через небезпеку їх втрати від фізичного руйнування інвестиційних об'єктів під час обстрілів – таких прикладів є багато не тільки в Одеській та Миколаївській областях.

Загалом, масштабні руйнування цивільної і транспортної інфраструктури, промислових об'єктів, енергосистеми, а також масова вимушена міграція населення порушили усталеність економічних процесів в більшості секторів національної економіки України. Через постійні щоденні обстріли руйнується екосистема, в підприємницькому середовищі зменшується кількість робочих місць, зростає психологічна напруга людей, посилюється невпевненість в майбутньому. За даними офіційної статистики, у 2022 році Україна втратила майже третину свого економічного потенціалу. І хоча на кінець 2023 р. прогнози дещо оптимістичні (на 3-5% очікується зростання ВВП), але це зовсім небагато, зважаючи на зростання потреб оборони країни та її відновлення. А відновлення структури експортного потенціалу України є проблематичним навіть по завершенні війни. Робота на внутрішній ринок також не дасть значних результатів через демографічні проблеми, які спричиняють стиснення споживчих ринків за більшістю товарів масового споживання. Усе це вказує на необхідність радикального перегляду механізму управління економічними процесами в Україні, його трансформування в такий, що відповідає вимогам часу – як за структурою економіки, так і за регулятивними механізмами економічної діяльності, які мають носити системний і комплексний характер.

Наприклад, зміна ситуації на ринку сільськогосподарської продукції вплинула і на ринок техніки для обробки землі – зменшилось і внутрішнє виробництво, і структура імпортованих поставок такої техніки. Зокрема, обсяги продажу вітчизняними виробниками машин та обладнання для підготовки та обробки ґрунту зменшились у кількісному вираженні на 35-40%, а вартісному – на 50-55%; машин для збирання, обмолоту с/г культур – на 30-35 % у кількісному та 40-45% у вартісному; сільськогосподарських тракторів – на 45-50% у кількісному та 40-45% у вартісному вираженні. При цьому значно впали і обсяги імпорту техніки, з'явилося більше вживаної, дешевшої та менш якісної китайської техніки [22]. Ці тенденції почалися уже в 2022 р. і продовжують зберігатись в 2023 р., незважаючи на те, що велика частина сільгоспугідь на деокупованих територіях Сходу і Півдня України уже розмінована і може оброблятися. Агрофірми остерігаються вкладати кошти у відновлення сільгоспвиробництва через безпекові чинники. І це ускладнює структурну трансформацію агросектору – в бік переробного господарства.

Проте на безпечніших територіях з погляду ймовірності фізичного руйнування об'єктів (центральні й західні області України) уже відбувається переорієнтація агрофірм на створення потужностей для глибшої переробки продукції – з тим, щоб експортувати в країни ЄС продукцію з більшою доданою вартістю (особливо в секторі органічної продукції [23]). Зокрема, суттєві зрушення відбулись на ринку малини, яка у великих масштабах вирощується українськими фермерами. За підсумками 2022/23 років експорт малини з України перевищив 50% того, що експортувала Сербія і 43% загального обсягу замороженої малини Польщі. А ще 10 років тому це ледве складало 1% від сукупного експорту цих країн. За останні 5 сезонів обсяг експорту Україною замороженої малини зріс у 3,5 рази, щорічно збільшуючись на 40-45%. Причому зростають обсяги експорту замороженої малини в режимі глибокого заморожування, що підвищує її споживчу цінність [24]. І це свідчить про те, що вітчизняний агросектор не розвивається лінійно, а трансформується, своєчасно реагуючи на зміну кон'юнктури ринку і безпекові чинники.

Подолання трансформаційної інерційності є одним із важливих напрямів зниження безпекових ризиків перебігу трансформаційних процесів і підвищення ефективності структурних змін – як на макро-, мезо-, так і на мікрорівнях. В основі таких ризиків – хибні управлінські рішення, ухвалення яких в соціально-економічних системах макро- та мезорівнів доволі часто відділене від відповідальності за їх реалізацію. Останнє породжує і живить корупцію, схеми і форми якої в Україні становлять реальну загрозу для суспільства, деформуючи важелі та інструменти державної регуляторної політики і фактично переводячи управління економікою в сферу позалегалічних соціально-економічних відносин [12]. Водночас це порушує закономірності трансформаційного процесу, ускладнюючи його перебіг. Для запобігання прихованого опору змінам необхідно чітко виписувати в управлінській вертикалі точки ухвалення рішень і прив'язувати відповідальність за наслідки їх реалізації до системи винагород осіб, що уповноважені керувати відповідними процесами. Такий зв'язок і лежить в основі ефективної системи інфорсменту (взаємоузгоджених процедур контролювання діяльності і реалізації санкцій та заохочень), яка може бути побудована для керування трансформаціями в будь-яких соціально-економічних системах – як макро-, так і мікрорівня (рис.1).

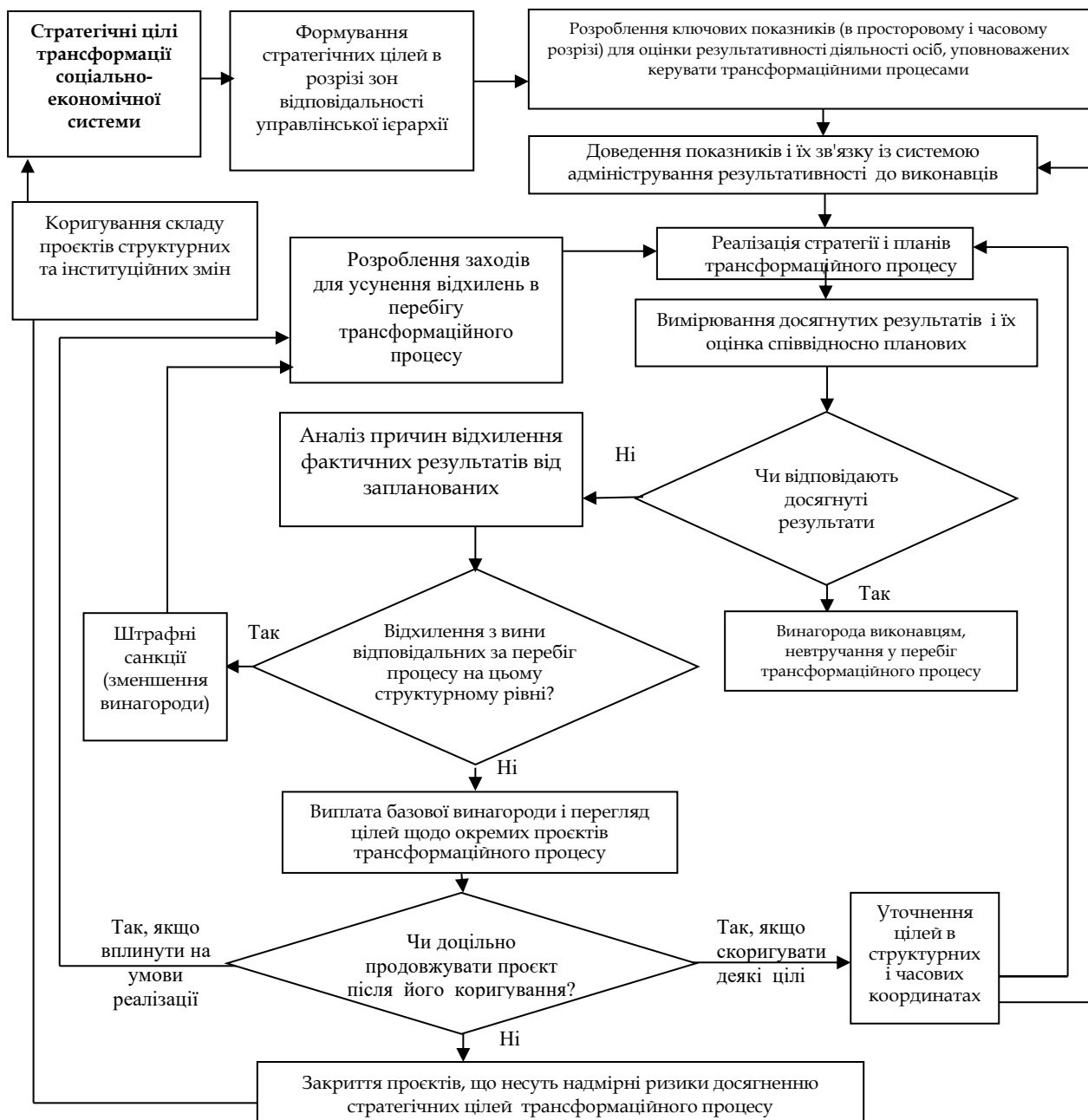

Рис. 1. Алгоритм формування і функціонування системи інфорсменту для цілей стратегічного управління трансформаційними процесами в соціально-економічних системах

Джерело: уточнено і доповнено на основі попередніх розробок [25, с. 253]

За такого підходу до побудови системи інфорсменту досягається чітке розуміння взаємозв'язку між стратегічними цілями трансформаційного процесу (які виражені через сукупність критеріїв) та діями, що забезпечують їх досягнення на всіх рівнях управлінської вертикалі. Тим самим формується відповідальність за обґрунтованість ухвалення і оперативної реалізації рішень, що сприятимуть безпечному (з погляду загальної стійкості системи) і результативному (з погляду досягнення поставлених цілей) перебігу трансформаційного процесу. Це забезпечує здатність соціально-економічної системи гнучко перебудовуватися відповідно до змін умов функціонування і сприяють реалізації цілей системної трансформації.

Оскільки причинно-наслідкова залежність встановлюється ще на етапі розроблення системи цілей, то виявити причину відхилень вдається досить швидко. Тим більше, що така система адміністрування процесу примушує управлінців до ефективного контролю дій підлеглих, оскільки контрольні точки (а значить, і відповідальність) визначаються за всіма рівнями управлінської вертикалі. При цьому набувають більшої ваги професійні (експертні) компетенції управлінців, тому що за результатами реалізації ухвалених ними рішень настає пряма відповідальність. Як

результат – зменшуються підстави для опортуністичної поведінки управлінців (що забезпечує систему від створення нових позалегалітних схем керування економічними процесами), прискорюється реалізація запланованих структурних змін, система набуває нових властивостей, що поліпшують її життєздатність. І його результатами на рівні національної економіки має бути не лише поліпшення результативності окремих економічних процесів, а створення кращого середовища для конкуренції. Тим самим розширюватиметься коло і збільшуватиметься кількість учасників економічної діяльності, відбуватиметься масштабування кількісних параметрів їх бізнесу і накопичення ресурсів для якісних соціальних та екологічних трансформацій.

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Стратегічною метою будь-яких трансформаційних процесів у соціально-економічних системах є підвищення здатності системи бути стійкою до зовнішніх викликів, які можуть загрожувати її існуванню. Ці виклики можуть носити різний характер – як результат конкурентної боротьби (не тільки між окремими суб'єктами господарювання, а й між глобальними гравцями, що використовують разом з економічними і політичними важелі впливу на ринок), так і кліматичні загрози, що не піддаються регулюванню. Та в кожному разі погіршення економічних результатів функціонування системи негативно впливає на її соціальну складову, спонукаючи до адекватного вибору моделі поведінки різних представників соціуму в нових умовах. Для більшості цей вибір полягає в адаптації до нових умов (що не завжди погіршує їх особисті позиції). Але більш амбітними завданнями є виведення системи на такий рівень стресостійкості, який буде покращувати її життєздатність за нових умов.

Це потребує значно ширшого за масштабами і цілями трансформаційного процесу, який може відбуватися різними шляхами, супроводжуватися структурними зрушеннями не тільки в галузевому розрізі, а й регіональному інституційному, демографічному, соціальному та ін. Цей процес не може бути суто еволюційним, який не спричиняє значних зрушень в усталених процесах і алгоритмах людської діяльності і, як правило, не тягне за собою катастрофічних наслідків, що дає підстави віднести його до відносно безпечних для більшості членів соціуму. Зовсім інший сценарій розгортається нині в Україні – він наповнений ризиками не тільки фізичного руйнування окремих об'єктів економічної діяльності, а загрожує існуванню країни загалом. Це потребує нових підходів до управління трансформаційними процесами на рівні національної економіки і на мікрорівні – з позицій безпеки орієнтованого управління.

З урахуванням цього проаналізовано трактування сутності дефініції «трансформація соціально-економічної системи» і виділено дискусійні аспекти в їх співвіднесенні з терміном «безпечність». Подано авторське тлумачення терміну «безпечний розвиток» стосовно соціально-економічної системи». Окреслено особливості перебігу трансформаційних процесів в соціально-економічних системах макро- і мікрорівнів і виділено ключові аспекти управління цими процесами з позицій підтримання прийняттого рівня безпечності. Розширено термінологічний апарат концепції управління змінами введенням термінів «трансформаційна інертність» і «трансформаційна інерційність», акцентовано на відмінностях між ними в частині, що стосується опору змінам та в контексті уможливлення підтримання системи в ході трансформацій в режимі динамічної рівноваги (недопущення втрати стійкості) та прискорення трансформаційного процесу. Співвіднесено теоретичні висновки із дослідженням перебігу реального стану трансформаційних процесів в Україні. Розглянуто організаційні та інституційні аспекти механізму інфорсменту та визначено ключові точки в його функціонуванні, які потребують вдосконалення для зменшення опору змінам і підвищення його дієвості в процесах трансформації. Сформовано рекомендації для поліпшення механізму інфорсменту, практична реалізація яких сприятиме підвищенню рівня керованості перебігом трансформаційних процесів і підтримання прийняттого рівня стійкості соціально-економічних систем в ході трансформацій. Розроблення сценарію трансформаційних процесів на макро- та мікрорівнях національної економіки з урахуванням їх безпечного перебігу може стати предметом наступних досліджень

ЛІТЕРАТУРА:

1. Герасименко А.Г. Економічний зміст та напрямки трансформації економічних систем. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. 2015. № 3. С. 9-19.
2. Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток : наукова доповідь / [Шинкарук Л.В., Бевз І.А., Барановська І.В. та ін.] ; за ред.

- чл.-кор. НАН України Л.В. Шинкарук. Київ: ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». 2015. 304 с.
3. Гражевська Н.І. Еволюція економічних систем : навч. посіб. Київ : Знання, 2011. 286 с.
 4. Євдокимова Д. М. Економічний розвиток: процесний підхід. *Стратегія економічного розвитку України* : наук. зб. 2004. Вип. 15. С. 21–24.
 5. Поченчук Г. М. Закономірності трансформаційних процесів національної економіки. *Економічний аналіз*. 2014. Том 16. № 1. С. 123–129.
 6. Stadnyk V., Izhevskiy P., Khrushch N., Lysenko S., Sokoliuk G., Tomalja T. Strategic priorities of innovation and investment development of the Ukraine's economy industrial sector. Proceedings of the Selected Papers of the Special Edition of International Conference on Monitoring, Modeling & Management of Emergent Economy (M3E2-MLPEED 2020), CEUR. 2020. Vol. 2713. Pp. 145–166. URL: <http://ceur-ws.org/Vol-2713/paper12.pdf>
 7. Івашина С. Ю. Івашина О. Ф. Соціально-інституціональні аспекти економічної трансформації. *Проблеми економіки*. 2014. № 2. С. 309–314. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekon_2014_2_45.
 8. Корнук О.В., Турило А.М. Економічна трансформація» як ключове поняття сучасного громадського розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. № 6. Ч. 3. С. 189–191.
 9. Пивовар П.В. Трансформація як соціально-економічний феномен. *Економіка та держава*. 2021. № 8. С. 91–97. DOI:10.32702/2306-6806.2021.8.91
 10. Потравка Л.О. Зубенко В.В. Результативність публічного управління трансформацією економічної системи України. *ДонДУУ «Менеджер»*. 2020. № 1(86). С. 143–154.
 11. Табачук А. Напрямки трансформації економічної системи України в умовах сьогодення. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 26. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-26-29>
 12. Stadnyk V., Sokoliuk G., Goncharuk A., Matviets O. Institutional factors of competitiveness and development of the national economy. *Advances in economics, business and management research*. 2019. Vol. 99. P. 376–380.
 13. Тофлер Е. Третя Хвиля; пер. з англ. А. Євса. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2000. 475 с.
 14. Трансформація. Економічна енциклопедія / ред.кол. С. В. Мочерний та ін. Київ: Академія, 2002. Т. 3. 952 с.
 15. Stiglitz J.E., Sen A., Fitoussi J.P. Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress. 2009. 292 p. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/8131721/8131772/Stiglitz-Sen-Fitoussi-Commission-report.pdf>
 16. Заволока Ю. М. Інвестиційна поведінка суб'єктів підприємницької діяльності в трансформаційній економіці. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2009. Вип.3/1. С. 175–179.
 17. Маркович І. Б. Розкриття сутності поняття трансформації економічного простору в системі категорій розвитку національної економіки. *Економіка розвитку*. 2014. № 2. С. 77–81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecro_2014_2_16.
 18. Ukraine needs its Women back for a shot at Economic Recovery. URL: [Bloomberg.com/news/articles/2023-07-24/Ukraine-economy-women-must-return-to-help-country-s-gdp-recover](https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-07-24/Ukraine-economy-women-must-return-to-help-country-s-gdp-recover)
 19. Стадник В.В. Йохна В.М., Чуняк О.В. Напрями формування практичного інструментарію управління фінансово-економічною безпекою підприємств в стратегіях інноваційного розвитку. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. 2018. № 2. С. 66–73.
 20. Амелін А. Криза 2023 року почнеться саме з Китаю. На те вказують дев'ять причин.. URL: biz.liga.net/ua/ekonomika/all/opinion/ (дата звернення 17.07.2023)
 21. У Китаю проблеми з ВВП. Статистика за другий квартал виявилась не оптимістичною. URL: finance.liga.net/ua/ekonomika/novosti/ (дата звернення 17.07.2023)
 22. Ринок сільськогосподарської техніки в Україні суттєво скоротився. URL: agroreview.com/content/ (дата звернення 20.08.2023)
 23. Stadnyk V., Krasovska G., Pchelianska G., Holovchuk Yu., Determinants of “green entrepreneurship” competitive strategies implementation in the agro-industrial sector of Ukraine. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 628 (1), 012032, 2021. URL: <https://doi.org/10.1088/1755-1315/628/1/012032>.
 24. Україна впевнено крокує до світового лідерства в експорті малини. URL: eastfruit.com/uk/novyny/ (дата звернення 08.08.2023).

25. Стадник В.В., Хрущ Н.А., Йохна В.М. Теорія і методологія управління розвитком соціально-економічних систем: монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП «Друкарня «Рута», 2023. 298 с.

REFERENCES :

1. Herasymenko A.H. Ekonomichnyi zmist ta napriamky transformatsii ekonomichnykh system. Ekonomichnyi visnyk Natsionalnoho hirnychoho universytetu. 2015. № 3. S. 9-19.
2. Strukturni transformatsii v ekonomitsi Ukrainy: dynamika, superechnosti ta vplyv na ekonomichnyi rozvytok : naukova dopovid / [Shynkaruk L.V., Bezv I.A., Baranovska I.V. ta in.]; za red. chl.-kor. NAN Ukrainy L.V. Shynkaruk. Kyiv: DU «In-t ekon. ta prohnouz. NAN Ukrainy». 2015. 304 s.
3. Hrazhevska N.I. Evoliutsiia ekonomichnykh system : navch. posib. Kyiv : Znannia, 2011. 286 s.
4. Yevdokymova D. M. Ekonomichnyi rozvytok: protsesnyi pidkhid. Stratehiia ekonomichnoho rozvytku Ukrainy : nauk. zb. 2004. Vyp. 15. S. 21-24.
5. Pochenchuk H. M. Zakonomirnosti transformatsiinykh protsesiv natsionalnoi ekonomiky. Ekonomichnyi analiz. 2014. Tom 16. № 1. S. 123-129.
6. Stadnyk V., Izhevskiy P., Khrushch N., Lysenko S., Sokoliuk G., Tomalja T. Strategic priorities of innovation and investment development of the Ukraine's economy industrial sector. Proceedings of the Selected Papers of the Special Edition of International Conference on Monitoring, Modeling & Management of Emergent Economy (M3E2-MLPEED 2020), CEUR. 2020. Vol. 2713. Pp. 145-166. URL: <http://ceur-ws.org/Vol-2713/paper12.pdf>
7. Ivashyna S. Yu. Ivashyna O. F. Sotsialno-instytutsionalni aspekty ekonomichnoi transformatsii. Problemy ekonomiky. 2014. № 2. S. 309-314. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekon_2014_2_45.
8. Kornukh O.V., Turylo A.M. Ekonomichna transformatsiia» yak kliuchove poniattia suchasnoho hromadskoho rozvytku. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. 2014. № 6. Ch. 3. S. 189-191.
9. Pyvovar P.V. Transformatsiia yak sotsialno-ekonomichnyi fenomen. Ekonomika ta derzhava. 2021. № 8. S. 91-97. DOI:10.32702/2306-6806.2021.8.91
10. Potravka L.O. Zubenko V.V. Rezultatyvnist publichnogo upravlinnia transformatsiieiu ekonomichnoi systemy Ukrainy. DonDUU «Menedzher». 2020. № 1(86). S. 143-154.
11. Tabachuk A. Napriamky transformatsii ekonomichnoi systemy ukrainy v umovakh sohodennia. Ekonomika ta suspilstvo. 2021. Vyp. 26. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-26-29>
12. Stadnyk V., Sokoliuk G., Goncharuk A., Matviets O. Institutional factors of competitiveness and development of the national economy. Advances in economics, business and management research. 2019. Vol. 99. P. 376-380.
13. Tofler E. Tretia Khvyliia; per. z anh. A. Yevsa. Kyiv: Vyd. dim «Vsesvit», 2000. 475 s.
14. Transformatsiia. Ekonomichna entsyklopediia / red.kol. S. V. Mochernyi ta in. Kyiv: Akademiia, 2002. T. 3. 952 s.
15. Stiglitz J.E., Sen A., Fitoussi J.P. Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress. 2009. 292 p. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/8131721/8131772/Stiglitz-Sen-Fitoussi-Commission-report.pdf>
16. Zavoloka Yu. M. Investytsiina povedinka subiektiv pidpriemnytskoi diialnosti v transformatsiinii ekonomitsi. Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. 2009. Vyp.3/1. S. 175-179.
17. Markovych I. B. Rozkryttia sutnosti poniattia transformatsii ekonomichnoho prostoru v systemi katehorii rozvytku natsionalnoi ekonomiky. Ekonomika rozvytku. 2014. № 2. S. 77-81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecro_2014_2_16.
18. Ukraine needs its Women back for a shot at Economic Recovery. URL: [Bloomberg.com/news/articles/2023-07-24/Ukraine-economy-women-must-return-to-help-country-s-gdp-recover](https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-07-24/Ukraine-economy-women-must-return-to-help-country-s-gdp-recover)
19. Stadnyk V.V., Yohhna V.M., Chuniak O.V. Napriamy formuvannia praktychnoho instrumentarii upravlinnia finansovo-ekonomichnoiu bezpekoiu pidpriemstv v stratehiiaakh innovatsiinoho rozvytku. Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnogo universytetu. 2018. № 2. S. 66-73.
20. Amelin A. Kryza 2023 roku pochnetsia same z Kytaiu. Na te vказuiut deviat prychn.. URL: [biz.liga.net/ua/ekonomika/all/opinion/\(data_zvernennia_17.07.2023\)](https://biz.liga.net/ua/ekonomika/all/opinion/(data_zvernennia_17.07.2023))
21. U Kytaiu problemy z VVP. Statystyka za druhyi kvartal vyiavylas ne optymystychnoiu. URL: [finance.liga.net/ua/ekonomika/novosti/\(data_zvernennia_17.07.2023\)](https://finance.liga.net/ua/ekonomika/novosti/(data_zvernennia_17.07.2023))
22. Rynok silskohospodarskoi tekhniky v Ukraini suttievo skorotyvsia. URL: [agoreview.com/content/\(data_zvernennia_20.08.2023\)](https://agoreview.com/content/(data_zvernennia_20.08.2023))
23. Stadnyk V., Krasovska G., Pchelianska G., Holovchuk Yu., Determinants of "green entrepreneurship" competitive strategies implementation in the agro-industrial sector of Ukraine. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 628 (1), 012032, 2021. URL: <https://doi.org/10.1088/1755-1315/628/1/012032>.
24. Ukraina vpevneno krokuie do svitovoho liderstva v eksporti malyny. URL: [east-fruit.com/uk/novyny/\(data_zvernennia_08.08.2023\)](https://east-fruit.com/uk/novyny/(data_zvernennia_08.08.2023)).
25. Stadnyk V.V., Khrushch N.A., Yohhna V.M. Teoriia i metodolohiia upravlinnia rozvytkom sotsialno-ekonomichnykh system: monohrafija. Kamjanets-Podilskiy: FOP «Drukarnja «Ruta», 2023. 298 s.

TRANSFORMATION PROCESSES IN SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS: PROBLEMS AND CONDITIONS
OF SAFE OPERATION

YOKHNA Vitaliy, STADNYK Valentyna, KHRUSHCH Vitalii, ROMANIV Ruslan
Khmelnitskyi National University

The article analyzes the interpretation of the essence of the definition "transformation of the socio-economic system" from the positions of target, system and process approaches and highlights controversial aspects in their correlation with the term "safety". The author's interpretation of the term "safe development" in relation to the socio-economic system is presented - as a structural and dynamic process of transforming the system into a new, more effective socio-economic model of functioning, during which cardinal (qualitative) changes in the characteristics, functions and connections between its structural elements will not cause a catastrophic destruction of the system as a whole and will not lead to the loss of its viability. The peculiarities of the course of transformational processes in socio-economic systems of the macro- and micro-levels are outlined, and the key aspects of managing these processes from the standpoint of maintaining an acceptable level of safety are highlighted. The terminological apparatus of the concept of change management was expanded by the introduction of the terms "transformational inertia" and "transformational inertia", the emphasis was placed on the differences between them in the part related to resistance to changes and in the context of enabling the system to be maintained during transformations in the mode of dynamic equilibrium (prevention of loss of stability) and acceleration transformational process. The theoretical conclusions are correlated with the study of the course of the real state of transformational processes in Ukraine. The organizational and institutional aspects of the information mechanism are considered and the key points in its functioning are identified, which need improvement in order to reduce resistance to changes and increase its effectiveness in transformation processes. Recommendations for improving the enforcement mechanism have been formulated, the practical implementation of which will contribute to increasing the level of control over the course of transformational processes and maintaining an acceptable level of stability of socio-economic systems during transformations.

Key words: socio-economic relations, viability, transformational inertia, transformational inertia, resistance to changes, safe development, information.